Afbeelding 1
Tabaksdoos
Koper
Nederland en Indo-
nesië, 1650-1750
Particuliere verzameling

EEN BIJZONDERE TABAKSDOOS IN EEN NEDERLANDSE PARTICULIERE VERZAMELING

HET ONDERWERP VAN dit artikel is een langwerpige platte doos met ronde zijden, gemaakt van roodkoper (afb. 1).¹ Door het geelkoperen deksel en bodem bezit ze een rijke uitstraling, alsof men voor deze onderdelen edelmetaal gebruikt heeft. Zowel het deksel als de onderzijde zijn versierd met een gravering. De doos is zonder enige twijfel gebruikt om tabak in te bewaren. Omdat tabak kostbaar was, is men rond 1600 begonnen de tabak te bewaren in dit type containers. Deze konden van zeer uiteenlopend materiaal gemaakt zijn zoals koper, zilver, hoorn en been. Met onze tegenwoordige kleding zouden we niet makkelijk een dergelijk voorwerp bij ons kunnen dragen, maar dat was met de veel wijder vallende kleding in de tijd waarin deze doos werd gebruikt geen probleem. Zij is gezien haar vorm namelijk te dateren in de periode 1650-1750.² De tabakshouders uit de 17e en 18e eeuw waren vaak rijkelijk versierd met religieuze, historische of folkloristische voorstellingen. Hoewel dit exemplaar overduidelijk van Nederlandse makelij is, is de versiering dit zeker niet. Het is dan ook de versiering die dit object tot zo'n uniek voorwerp maakt. Waar nu is deze aangebracht en hoe moeten we haar interpreteren? Wanneer we goed naar beide voorstellingen kijken, zijn er verschillende aanwijzingen om tot een antwoord op deze vragen te komen.

OP HET DEKSEL is een ontmoeting tussen vier personen afgebeeld (afb. 2). De tweede persoon van links is, afgezien van de voeten, geheel frontaal afgebeeld. Het bovenlichaam is ontbloot en op het hoofd draagt hij een cilindervormig hoofddeksel waarop zich een decoratief element bevindt. Om de heupen draagt hij een wikkelleed dat, enigszins schematisch weergegeven, aan de voorzijde in verschillende plooiën neervalt. Beide armen zijn in een duidelijk agressieve houding opgeheven. In de rechterhand houdt hij een ontbloot zwaard. Om onder- en bovenarmen draagt hij sieraden. Opvallend zijn verder de zeer grote cirkelvormige oorsieraden. De dienaar geheel links, die achter deze persoon staat, heeft een ontbloot bovenlijf en draagt een heupkleed. Afgezien van de voeten, is ook zij frontaal weergegeven. Het lange haar draagt ze in een knot in de nek. Beide armen heft zij op. In de linkerhand houdt zij een vliegenkwast.

DE RECHTERZIJDE VAN het tafereel toont twee personen in Europese dracht. De voorste van de twee is door zijn plaatsing op de voorgrond zonder twijfel de belangrijkste, hoewel de kleding van beiden identiek is. Hij heeft zijn linkerhand in de zij geplaatst en maakt met de rechterarm een gebaar dat een betoog lijkt te ondersteunen. De tweede persoon houdt in zijn rechterhand een meer dan levensgroot geweer voorzien van bajonet. Ook zijn linkerhand is in de zij geplaatst. Beiden zijn frontaal afgebeeld, alleen de hoofden en voeten zijn van opzij gezien. Hun hoofddeksel is weergegeven als een aan twee kanten enigszins opwippende driehoek en stelt naar alle waarschijnlijkheid

Afbeelding 2
Tabaksdoos, bovenkant.

Afbeelding 3
Tabaksdoos, onderkant.

een driekantige steek voor. De tuniek is hoog om de hals gesloten en aan de voorzijde voorzien van een rij knopen. De pantalon reikt tot onder de knieën. De bedekking van de onderbenen is niet duidelijk aangegeven, maar beiden dragen ongetwijfeld moeilijk weer te geven effen kousen. Aan de voeten dragen ze halfhoge schoenen.

De scène is geplaatst in de vrije natuur. De linkerzijde van de voorstelling wordt afgesloten door een kronkelend plantenmotief en de rechterzijde door een woest opspringende dier. De hele achtergrond is door middel van kleine ingeslagen putjes gematteerd, waardoor de voorstelling beter tot zijn recht komt.

OP DE ONDERZIJDE van de doos (afb. 3) is een zittende persoon afgebeeld, de benen onder het lichaam geslagen. Hoofddekseel, oor- en armsieraden zijn gelijk aan de sieraden die de eerste persoon op de linker helft van de deksel draagt. Het heupkleed is versierd met verschillende lange banen. Over de borst draagt hij een sieraad dat zich voor de borst kruist en over de schouders en onder de armen doorgaat. In de beide opgeheven handen houdt hij een bloemenrank, die al cirkelend de gehele achtergrond vult. Een deel van de ranken lijkt uit het onderlichaam te ontspruiten. Ook de achtergrond van dit tafereel is geheel gematteerd.

VERSCHILLENDE DETAILS VAN de gravingen tonen onomstotelijk aan dat de versiering moet zijn aangebracht door een ambachtsman in Indonesië. Verwantschap is aantoonbaar met scènes zoals we die aantreffen op tempels uit de late Oost-Javaanse periode (14e-15e eeuw).

De Indo-Javaanse periode in Indonesië beslaat het tijdsvak van ca 730 tot ca 1525. Terwijl het centrum van de macht eerst in Midden-Java was gelegen, verplaatst dit zich rond 900 naar Oost-Java. Invloeden uit India hebben een belangrijke rol gespeeld bij het tot stand komen van de Indo-Javaanse beschaving, hetgeen zich onder andere uit in de beeldende kunsten, de tempelbouw, gebruiken en religie. Het is niet zo dat er sprake was van een pure overname. Heel duidelijk werden de verschillende cultuurelementen op een geheel eigen wijze geïnterpreteerd en, in het geval van de beeldende kunsten, vorm gegeven. Het waren kooplieden, zeelieden maar vooral de Hindoeïstische en Boeddhistische priesters en monniken, die deze zaken in Indonesië introduceerden.

Personen op tempelreliëfs uit de 14e en 15e eeuw worden op dezelfde wijze weergegeven als op de tabaksdoos. Het lichaam frontaal en de voeten van opzij gezien. Tot de dag van vandaag worden de perkamenten platte poppen van het Wayang Kulit theater op deze wijze uitgebeeld. Ook de grote cirkelvormige oorsieraden komen we op de reliëfs tegen. Deze komen in geheel Indonesië voor en werden tot voor kort op Java nog gedragen, waar zij *suweng* genoemd worden, *subang* in het Maleis. Het motief tussen de Europeanen en de tijger en tussen de twee paren stelt vegetatie voor en treffen we eveneens op Indo-Javaanse tempelreliëfs aan.

Cilindervormige hoofddekseels komen in geheel Indonesië voor, maar een type met een verticale versiering zoals hier afgebeeld, treffen we in ieder geval niet aan in Solo of Yogyakarta. Het heupkleed van de mannelijke persoon op de linkerkant van de deksel is een *dodot*, een dracht voor vorsten en edellieden. De vrouw draagt een *sarung*. Het hoofdmotief op de *sarung* is een *Ganggang*-patroon. *Ganggang* betekent zeewier. Dit is een patroon dat men veelvuldig aantreft op batiks van Java's noordkust, speciaal de regio tussen Ceribon en

Afbeelding 4
VOC-soldaten
Anonieme tekening,
ca. 1720
Nationaal Archief,
Den Haag
Uit: R. van Gelder,
*Het Oost-Indisch
avontuur, Duitsers in
dienst van de VOC*,
p. 180

Tuban.³ De *kepala* (lett. “hoofd”) van de *sarung*, toont een *tumpal* driehoek-motief, evenals de rand aan de onderzijde van het kleed. De vliegenkwast is in de Indo-Javaanse periode een attribuut van goden en vorsten.

Op de rechterzijde van het deksel zijn duidelijk twee Europese soldaten afgebeeld. Het geweer van de tweede persoon is zeker niet overdreven groot weergegeven. De geweren waren groot en wogen ruim 5 pond. Tot in de 18e eeuw bezaten VOC-soldaten in Azië geen uniformen, ze gingen vaak haveloos gekleed en soms ook blootsvoets door het leven. Kleding was duur, een soldaat verdiende slechts fl 9,- per maand en van dit geld moesten ook aanvullingen op het eentonige eten dat werd uitgedeeld van gekocht worden en zaken als tabak, pijpen en drank. Daarbij komt dat het leven in Indië vaak duurder was dan in het vaderland. De meesten maakten ook al voor vertrek schulden bij de V.O.C., om het logement te betalen waar men verbleef voor het schip vertrok, om kleding te kopen, eten voor de lange reis, en genotsmiddelen als wijn en tabak. Bovendien werd het grootste deel van het salaris vastgehouden om later bij terugkomst in Nederland te worden uitbetaald. Soldaten waren dan ook altijd bezig om op de een of andere manier geld bij te verdienen. Anders was het natuurlijk gesteld bij officiële gelegenheden zoals begeleiding van gezantschappen. Dan moest de V.O.C. door pracht en praal zijn macht tonen en droegen soldaten rode uniformen van fijne Engelse stof met vergulde knopen en blauwe damasten omslagen en kragen. Hun mantels waren van fijne Hollandse wol met rode kragen.⁴ De kleding die beide soldaten dragen vertoont grote overeenkomst met de uniformen op een anonieme tekening uit ca. 1720, nu in het Algemeen Rijksarchief te Den Haag (afb. 4). Daarop is te zien hoe de gouverneur van Coromandel (India) wordt geëscorteerd door Europese en Indiase militairen. Op de doos dragen de soldaten echter niet de lange mantel.

Afbeeldingen van Hollandse soldaten vinden we veelvuldig terug in de kunst van Indonesië, als wayang figuur, op schilderijen, en op oude batiks uit Cirebon en Pekalongan op Java.⁶

DE TIJGER KOMT op Java voor en treffen we ook veelvuldig aan op allerlei voorwerpen: koperwerk, schilderijen, houtsnijwerk etc. Ambachtslieden wisten dus hoe een tijger uit te beelden. Het dier op het deksel stelt echter waarschijnlijk een leeuw voor, die niet in Indonesië voorkomt. Toch heeft de leeuw zich vanuit India een prominente plaats verworven in de Indo-Javaanse kunst. Daarna is hij niet meer weg te denken als versierend element op schalen, *sirih*-stellen en houtsculpturen uit met name Bali. Een nieuwe impuls werd gegeven met de komst van de Nederlanders, die de leeuw in hun wapen voerden. Zo zien we de leeuw onder andere afgebeeld op *ikats* uit Sumba.⁷ Het dier op de doos is naar mijn mening dan ook te interpreteren – gezien zijn enigszins onhandige uitbeelding – als een leeuw.

DE AFBEELDING op de onderzijde van de doos is in zijn geheel als een motief te beschouwen. De oplossing voor de interpretatie vinden we in vergelijkbare afbeeldingen op Indo-Javaanse tempels. Slechts de bladeren en bloemen hebben een afwijkende vorm. Dr. F.D.K. Bosch heeft uitgebreid onderzoek gedaan naar dit motief, dat in de Voor-Indische wereld- en levensbeschouwing het gehele scheppingsplan weergeeft.⁸ Zonder nu te willen zeggen dat op het moment van vervaardiging de gehele symboliek die aan dit motief ten grondslag ligt nog opgeld deed, is het wel duidelijk dat de inspiratiebron vergelijkbare motieven op Indo-Javaanse tempels is geweest (afb. 5). Het is hier niet de plaats om al te diep in te gaan op de symbolische achtergrond en ik wil me dan ook beperken tot een korte omschrijving. De lotus, die oprijst uit het water en waarvan de knol (*padmamula*) in de modder ligt, is het symbool van het vrouwelijk element, dat zijn tegenhanger, het mannelijk element kent in de vorm van de hemelse vijgenboom. Wanneer het vrouwelijk en mannelijk element zijn verenigd, wanneer de adem van de schepping in de wateren treedt, ontvouwt zich het grote mysterie: op dat moment ontstaat het Leven, het begin van de gehele Schepping. In de beeldende kunst wordt de hemelse vijgenboom, gezien zijn parasitaire natuur, afgebeeld met zijn wortel (*brahmamula*) boven op de lotusplant, vaak voorgesteld als een boom. Hier heeft men gekozen voor een andere variant, waarbij de stam wordt weergegeven in een menselijke gestalte en waarbij het hoofd het equivalent is van het *brahmamula*. De armen worden geïdentificeerd met de takken, en uit de anus, representatie van het *padmamula*, ontspruiten de ranken.⁹

Afbeelding 5
Reliëf van Tjandi
Loemboeng, Moentilan
Indonesië
Uit: F.D.K. Bosch,
De Gouden kiem,
afb. 28a

Het over de borst gekruiste sieraad (*channavira*), dat we bij deze figuur zien, komen we ook op tempelreliëfs tegen, waar het door jonge mannen en krijgers wordt gedragen. Een vergelijkbaar sieraad behoort in Aceh tot de accessoires van een bruid.¹⁰

IS HET MOGELIJK dat de versiering op de doos in Nederland werd aangebracht aan de hand van bijvoorbeeld een gravure met een vergelijkbare voorstelling? Naar mijn mening zijn de details en de wijze van uitvoeren te specifiek en deskundig. Bij werken naar een voorbeeld worden bijna altijd fouten gemaakt in details die niet worden begrepen. Dat is hier nadrukkelijk niet het geval. Daarbij komt dat als de graving in Nederland is aangebracht, dit gebeurd zou moeten zijn in de periode 1650-1750, de tijd dat dergelijke dozen gemaakt en gebruikt werden. Dit sluit uit dat er gedetailleerd materiaal van de Indo-Javaanse cultuur tot voorbeeld kan hebben gediend. Dit was toen niet in Nederland aanwezig. Pas aan het eind van de 18e eeuw werd er een eerste aarzelende start gemaakt met het onderzoek naar de Indo-Javaanse oudheden.

WE KUNNEN DAN ook veilig concluderen dat deze oer-Hollandse tabaksdoos is versierd door een ambachtsman op Java in een stijl die duidelijk een voortzetting is van de kunst uit de late Oost-Javaanse periode. In de eerste helft van de 18e eeuw breidde de V.O.C. zijn macht steeds verder uit, totdat zij in 1743 volledige politieke controle had over Java's noordkust, van Ceribon tot Surabaya. In deze regio, waar de meest intensieve contacten waren tussen V.O.C.-dienaren en de plaatselijke bevolking, moeten we de ambachtsman zoeken die voor de versiering op de tabaksdoos verantwoordelijk is geweest. De kunst in Ceribon, West-Java, is zeer beïnvloed door de Chinese kunst en daar vinden we hier geen sporen van. Tuban in Oost-Java staat bekend om zijn textiel en batik, maar kent nauwelijks andere ambachten. De twee andere mogelijke plaatsen van herkomst zijn Tegal en Pekalongan. Veel preciezer kunnen we voor het moment de herkomst niet bepalen.

Zoals gezegd breidde de V.O.C. in de eerste helft van de 18e eeuw zijn macht gestaag uit vanuit zijn machtscentrum in Batavia. Veelvuldige schermutselingen waren er met name met het rijk van Mataram. Wellicht is op het deksel van de doos een ontmoeting afgebeeld tussen een gezant/soldaat in dienst van de V.O.C. en een Javaanse edelman of vorst van Mataram, waarbij de houding van beiden aanleiding geeft om te veronderstellen dat zij onderhandelen vanuit een machtspositie en een gewapend conflict niet uitsluiten. Maar of dit zo is en of de Nederlandse "onderhandelaar" dit zo belangrijke moment later op zijn tabaksdoos heeft laten afbeelden, zullen we waarschijnlijk wel nooit met zekerheid kunnen zeggen. Wel kunnen we concluderen dat een Nederlandse tabaksdoos uit het eind van de 17e eeuw in de eerste helft van de 18e eeuw van een versiering werd voorzien aan de noordkust van Java, in Tegal of Pekalongan. Mogelijk liet de eigenaar die in dienst was van de V.O.C. een belangrijke gebeurtenis uit zijn leven afbeelden.

Met dank aan Mr. Wahyono Martowikrido voor de suggesties die hij mij heeft gedaan tijdens het schrijven van dit artikel.

Noten

1. Grootste lengte: 18 cm., grootste breedte: 5 cm., hoogte: 3,5 cm.
2. G.A. Brongers, *Pijpen en Tabak*, Bussum, 1964, p. 75.
3. R. Heringa en H.C. Veldhuisen, *Fabric of Enchantment, Batik from the North Coast of Java* (tentoonstellingscatalogus Los Angeles County Museum of Art, Los Angeles), 1996, pp. 31, 64, 108.
4. R. van Gelder, *Het Oost-Indisch avontuur, Duitsers in dienst van de VOC*, Nijmegen, 1997, p. 179-182.
5. Idem p. 180.
6. De zogenaamde *kain kompeni*.
7. Zie M. Gittinger, *Splendid Symbols, Textiles and Tradition in Indonesia* (tentoonstellingscatalogus Textile Museum, Washington D.C.), 1979, p. 161. Zie over de leeuw in de kunst van Indonesië J.H. van Brakel *et.al.*, *Budaya Indonesia, kunst en cultuur in Indonesië* (tentoonstellingscatalogus Tropenmuseum, Amsterdam), 1987, p. 51.
8. F.D.K. Bosch, *De gouden kiem: inleiding in de Indische symboliek*, Amsterdam en Brussel, 1948.
9. Idem, vergelijk pl. 28 a: reliëf van Tjandi Loemboeng, Moentilan. Dit reliëf vertoont een verrassende overeenkomst met de afbeelding op de onderzijde van de doos.
10. J.H. van Brakel *et al.*, *op.cit.*, p. 172.